

Ο όρος *πόλις* δηλώνει κατά την εποχή που εξετάζουμε εδώ μια πολύμορφη πραγματικότητα: από τις αυτοκρατορικές μεγαπόλεις ή τις μητροπόλεις επαρχιών μέχρι τους οικισμούς με καθεστώς "πόλης" που δεν έχουν όμως τα χαρακτηριστικά που συνδέονται παραδοσιακά με την πόλη, και κυρίως τα δημόσια μνημεία. Έχοντας κατά νου ότι η μορφή και η λειτουργία των τόπων δεν συμπίπτουν πάντα, διοικητική λειτουργία και μνημεία πολιτικά ή θρησκευτικά.

{tab=Η αστική κοινωνία}

Στην Ανατολή, οι πόλεις διαθέτουν, κατά την περίοδο που εξετάζουμε εδώ και τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα, σημασία σχετικά μεγαλύτερη από ό,τι στη Δύση. Επειδή εκεί συγκεντρώνονται οι άρχουσες τάξεις, οι πόλεις γίνονται όχι μόνον κέντρα κατανάλωσης, λιγότερο παρασιτικά από ό,τι παρουσιάζονται συνήθως, αλλά και τόπος παραγωγής πολλών αγαθών και υπηρεσιών. Ένας ετερόκλητος πληθυσμός συνωστίζεται εκεί, και στους δρόμους ακούγονται όλες οι γλώσσες της αυτοκρατορίας: διγλωσσία ή τριγλωσσία με ιεραρχημένες κοινωνικές λειτουργίες είναι στις πόλεις της περιόδου αυτής φαινόμενο σύνηθες, όπως ήταν και στις πόλεις της Εγγύς Ανατολής πριν από έναν αιώνα. Τα λατινικά, γλώσσα του κράτους και του στρατού, υποχωρούν από τον 6ο αιώνα υπέρ των ελληνικών, που είναι η γλώσσα της παιδείας και σύντομα της διοίκησης, γλώσσα κοινή σε όλη την Ανατολή, όπου κυριαρχεί πάνω στις διάφορες τοπικές γλώσσες.

Η κλασική διάκριση του Λιβάνιου μεταξύ δήμου και βουλής καθρεφτίζει μάλλον τα παραδοσιακά ισχύοντα καθεστώτα παρά κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες. Τα μεταγενέστερα κείμενα, εθνικών και χριστιανών, αντιπαραθέτουν σχηματικά τους κατέχοντες απέναντι σε όσους βρίσκονται σε ένδεια (*απορούντες*), τους πλούσιους ή εύπορους στους φτωχούς, που δουλεύουν ή δυστυχούν (*πένητες*, *πτωχοί*).

Η περιουσία των συγκλητικών της Κωνσταντινούπολης, με μερικές εξαιρέσεις όπως του Βελισάριου ή του Ναρσή, δεν συγκρίνεται με την περιουσία των συγκλητικών της Ρώμης, για τους οποίους ο Ολυμπιόδωρος αναφέρει ποσά σημαντικά κατά τον 5ο αιώνα, στο Ευψυχία. Αυτή η περιουσία προέρχεται τις περισσότερες φορές από το κράτος, που μπορεί να την πάρει πίσω όσο γρήγορα την έδωσε. Εκτός από σπίτια ή καταστήματα στην πόλη -ορισμένες φορές συνοικίες ολόκληρες- και κινητά αγαθά (ρευστό, κοσμήματα, ασημικά κλπ.), η γη παραμένει η βάση της περιουσίας, αλλά οι μεγαλοϊδιοκτήτες ξέρουν να εμπορευματοποιούν τα προϊόντα των γαιών ή των εργαστηρίων τους.

Τα μόνα δεδομένα που αφορούν τις αποκλίσεις ως προς το εισόδημα τα βρίσκουμε στη νομοθεσία του Ιουστινιανού. Ένας ανώτατος αξιωματούχος, όπως ο έπαρχος της Αφρικής, λαμβάνει 100 λίτρες χρυσού τον χρόνο (7.200 σολίδους), ο αυγουστάλιος της Αλεξάνδρειας 40 λίτρες (2.880 σολίδους), ανώτεροι αξιωματικοί κάπου 50 σολίδους, ενώ οι πιο ταπεινοί φρουροί καμιά δεκαριά ή λιγότερους. Εδώ πρόκειται για βασικούς μισθούς που συχνά συμπληρώνονται από άλλες παροχές. Δεδομένης της άφθονης προσφοράς, η ανειδίκευτη ιδιωτική εργασία δεν αποφέρει πάνω από ένα τρίτο του σολίδου τον μήνα, δύο φορές λιγότερο από τον πιο κακοπληρωμένο στρατιωτικό. Κυρίως όμως αυτή η εργασία δεν είναι γενικευμένη, σίγουρη και συνεχής, οπότε τα κέρδη είναι ακόμα πιο αβέβαια. Τα δύο τρίτα ή και το 80% πηγαίνουν για την τροφή, και το ισοζύγιο στους προϋπολογισμούς είναι σαφώς επισφαλές. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος θυμίζει, λόγου χάρη, ότι καθήκον του πλούσιου είναι να εξασφαλίζει εργασία στις εργατικές τάξεις. Έτσι, η πολυτελής διαβίωση των αριστοκρατών και οι δαπάνες τους είναι έμμεσα μια μορφή φιλανθρωπίας.

Τα βοηθήματα δεν αρκούν προφανώς για να διατηρήσουν την εύθραυστη κοινωνική συνοχή που απειλείται από κάθε είδους συγκρούσεις. Τέτοιες συγκρούσεις τις υποδαυλίζουν ταραξίες, όπως οι μοναχοί της υπαίθρου που συμπεριφέρονται σαν ληστές. Τα επεισόδια συχνά τα προκαλούν εθνοτικές διαφορές, όπως στην περίπτωση όπου ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης έρχεται αντιμέτωπος με τους Ισαύρους περί το 470, και ακολουθεί το 473 σφαγή. Συχνά επίσης τα επεισόδια συνδέονται με θρησκευτικές διαφορές, όπως οι επανειλημμένες συγκρούσεις (ιδίως στην Αντιόχεια ή τα Ιεροσόλυμα) ανάμεσα σε χριστιανούς και εβραίους, που η θέση τους χειροτερεύει μεταξύ του 4ου και του 7ου αιώνα, τα επεισόδια εναντίον των εθνικών και όλα τα γεγονότα που προκάλεσαν οι χριστολογικές έριδες. Οι εξεγέρσεις που ξεσπούν με μόνη αφορμή τα τρόφιμα δεν είναι παραδόξως οι σοβαρότερες, γιατί το κράτος φροντίζει για τον επισιτισμό των σημαντικότερων πόλεων.

Η πυροδότηση της στάσης του Νίκα αποδεικνύει τον ρόλο που είχαν οι φατρίες. Η νεότερη ιστοριογραφία προσπάθησε συχνά να ερμηνεύσει αναχρονιστικά αυτές τις εξεγέρσεις με όρους κοινωνικοοικονομικών ή θρησκευτικών συγκρούσεων. Έτσι όμως παραγνωρίζονται οι δομές της αρχαίας πόλης και η φύση των δήμων που συγκροτούν στην πράξη το σώμα των "πολιτών με δικαίωμα στην ανώνυμη" (*δημόται*), οι οποίοι χωρίζονται σε χρώματα, είναι στενά δεμένοι με τις συντεχνίες και ως μόνον μέσο έκφρασης τους έχουν τον ιππόδρομο. Εκτός αυτού, οι αντιπαλότητες που γεννιούνται στους αγώνες μπορεί να συσπειρώσουν και ολόκληρο τον λαό, και τους μη πολίτες ή τους ξένους. Έκτροπα δημιουργούνται με το παραμικρό, επικεντρώνονται γύρω από ένα εξέχον πρόσωπο και συχνά καταλήγουν σε γενικές εξεγέρσεις. Στο γύρισμα του 6ου αιώνα και ιδίως το 609-610, οι Βένετοι και οι Πράσινοι είναι αυτοί που υποδαυλίζουν τις ταραχές στις πόλεις, που τους φέρνουν αντιμέτωπους στην Αίγυπτο και στη Συρία-Παλαιστίνη με τους αντιφρονούντες, Εβραίους και αντίπαλους της Χαλκηδόνας. Η περσική κατάκτηση και η παρακμή της αστικής ζωής κατά τον 7ο αιώνα βάζουν τέλος σε αυτές τις κινητοποιήσεις.

{tab=Οι πόλεις και η παρακμή τους}

Μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα, ιδίως στις ανατολικές επαρχίες, οι πόλεις συντηρούνται ή και ανακαινίζονται εν μέρει μετά τους σεισμούς και διατηρούν τα χαρακτηριστικά τους μνημεία, πράγμα που παραμένει, ακόμα και σήμερα, το ιδανικό πρότυπο της πόλης γενικά. Ο εκχριστιανισμός του αστικού χώρου εκδηλώθηκε στην πράξη με ένα μεγάλο ρεύμα οικοδόμησης θρησκευτικών κτιρίων κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα, τα οποία ενσωματώνονται στο πολεοδομικό σχέδιο χωρίς να το αλλοιώνουν, και μαρτυρούν ότι υπήρχαν όντως πηγές χρηματοδότησης. Η σταδιακή εξαφάνιση των μνημείων, τα ιδιωτικά κτίρια που καταπατούν τον δημόσιο χώρο, η μείωση της οικοδομημένης ζώνης, η προϊούσα ένδεια, η αναδίπλωση σε πιο σίγουρες θέσεις ή και η ολοκληρωτική εγκατάλειψη ορισμένων τόπων είναι άνισα κατανεμημένες και εμφανίζονται σε διάφορες χρονολογίες στις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Πρώιμη στο Ιλλυρικό, που κατά κάποιο τρόπο "αποαστικοποιείται", έχοντας πια μικρά μόνον κέντρα κοντά στη θάλασσα, η παρακμή αρχίζει στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα, και στη Μικρά Ασία επιδεινώνεται με την περσική κατάκτηση. Αγγίζει μόνον εν μέρει τη Συρία και την Αίγυπτο, όπου μάλιστα υπάρχει και κάποια ανανέωση, που παίρνει διάφορες μορφές μετά την αραβική κατάκτηση και την ενσωμάτωση της εύφορης ημισελήνου σε έναν και τον αυτό οικονομικό χώρο υπό την ηγεσία των Ομαϋάδων.

{tab=Η αστική οικονομία}

Πριν από αυτούς τους μετασχηματισμούς, η πόλη είναι η έδρα μιας δραστήριας οικονομίας που συνδέει στενά την πώληση με την παραγωγή. Οι δραστηριότητες αυτές στεγάζονται συχνά σε εργαστήρια-πωλητήρια (*εργαστήρια*) που καλύπτουν ταυτόχρονα τη ζήτηση βασικών προϊόντων αλλά και προϊόντων πολυτελείας ή προϊόντων στα οποία ειδικεύονται ορισμένα κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη στα ασημικά, η Κόρινθος στα λυχνάρια ή η Τύρος στο μετάξι και το γυαλί. Τα επαγγέλματα που συνδέονται με τη διατροφή κρατούν σημαντικό ρόλο, όπως οι πωλητές παστών και οσπρίων ή οι ταβερνιάρηδες, που εμφανίζονται στους Βίους αγίων των πόλεων από τον 5ο μέχρι τον 7ο αιώνα. Οι επικίνδυνες δραστηριότητες, όπως η κεραμική και κυρίως η υαλουργία, στεγάζονται σε απόμερα σημεία, χωρίς αυτό να εμποδίζει να ξεσπούν συχνά πυρκαγιές. Από τα μέσα όμως του 6ου αιώνα βρίσκουμε μικρά εργαστήρια εγκατεστημένα στο κέντρο. Την ποικιλία της αστικής βιοτεχνίας τη μαρτυρούν οι επιγραφές στην Τύρο ή τη μικρή πόλη Κώρυκο (στην Κιλικία), όπου στους τάφους το επάγγελμα δηλώνεται δίπλα στο όνομα του νεκρού, ενώ σε άλλες πόλεις τη μαρτυρούν και οι ανασκαφές, για παράδειγμα, τα μαγαζιά στις Σάρδεις.

Οι βιοτέχνες και οι εμπορευόμενοι είναι οργανωμένοι σε σώματα (*συστήματα* ή *σωματεία*)

με νομικό πρόσωπο (ο όρος "συντεχνίες" είναι βολικός αλλά αποτελεί αναχρονισμό). Αυτά εγγυώνται τις σχέσεις των μελών τους με τις αρχές, εφόσον αναλαμβάνουν, λόγου χάρη, να εισπράττουν το χρυσάργυρο αλλά και υπερασπίζονται και τα συμφέροντά τους, όπως στην περίπτωση της "απεργίας" των οικοδόμων στην Έφεσο το 459 ή στην υπόθεση των ταφών και των μαγαζιών της Μεγάλης Εκκλησίας. Η μεγάλη σημασία ορισμένων επαγγελμάτων (*ναβικουλάριοι*

/ ναύκληροι εμπορικών πλοίων, αρτοποιοί, αλλαντοποιοί) για τον επισιτισμό της πρωτεύουσας οδηγεί φυσικά το κράτος να ρυθμίζει και να ελέγχει τα σώματα (*corpora*) που ενεργούν στην υπηρεσία του κράτους, αλλά δεν πρέπει να γενικεύουμε τις διατάξεις των Κωδίκων που καθιστούν υποχρεωτική την κληρονομική άσκηση ενός επαγγέλματος. Οι διατάξεις δεν αφορούν όλες τις δραστηριότητες και τις περισσότερες φορές συνδέονται με ένα αγαθό που βαρύνεται με αυτήν την κληρονομική υποχρέωση, όπως αργότερα η στρατιωτική υπηρεσία που οφείλουν οι κληρονόμοι ως αντιστάθμισμα της γης που είχαν αποκτήσει οι κληροδότες τους ως στρατιώτες. Η άσκηση ενός επαγγέλματος είναι στην πράξη κατά κανόνα ελεύθερη, ακόμα και αν μπορεί να μεταβιβάζεται από πατέρα σε γιο ως οικογενειακή παράδοση.

{tab=Σχέσεις πόλεων υπαίθρου}

Αυτές οι σχέσεις υπήρξαν αγαπημένο θέμα της μεταπολεμικής ιστοριογραφίας που έβλεπε τις πόλεις ως κέντρα "αρπακτικά" ή "παρασιτικά", τα οποία συνέλεγαν τον φόρο και το ενοίκιο των γαιών προς ίδιον όφελος. Είναι αλήθεια ότι το μέγεθος αυτών των κρατήσεων εξηγεί τον πλούτο των μεγάλων οίκων του 4ου αιώνα στην Απάμεια, την Αντιόχεια και σε πολλά άλλα μέρη. Οι κρατήσεις φόρου όμως, παρά την αναποτελεσματικότητά τους και τις καταχρήσεις κατά την είσπραξη τους, δεν πηγαίνουν μόνον υπέρ των πόλεων. Τους πόρους αυτούς, αντίθετα, τους υπεξαιρεί το κράτος για τον εαυτό του με μια γνωστή διαδικασία. Οι δημοτικοί φόροι, το προϊόν των τελωνείων, τα εισοδήματα από τα περιουσιακά στοιχεία που οι τοπικές βουλές τα προόριζαν για τη συντήρηση των λουτρών, των τειχών και των δημόσιων χώρων γενικά ή για την οργάνωση των αγώνων μεταβιβάζονται κατά μεγάλο μέρος στο κράτος από τα τέλη του 6ου αιώνα, και κατά συνέπεια αναδιανέμονται μεταξύ άλλων στις επαρχίες, ενώ ό,τι απομένει προορίζεται για συγκεκριμένες δαπάνες.

Η οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική κυριαρχία της πόλης πάνω στις κωμοπόλεις και τα χωριά της υπαίθρου επιτρέπει επίσης ανταλλαγές που τις προκαλεί η ζήτηση που προέρχεται από τις πόλεις. Οι εμπορικές καλλιέργειες και η δραστηριότητα των τεχνιτών της υπαίθρου παράγουν στην Αίγυπτο, όπως και στη Συρία, πλεόνασμα, το οποίο επενδύεται κυρίως στις κατασκευές (λουτρά χωριών στη Σεργίλλα, Ελ-Μπάρα κ.α.).